

7. or. 6429.5 (19

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, DİL VE TARİH-COĞRAFYA  
FAKÜLTESİ ESKİ ÖNASYA - AKDENİZ MEDENİYETLERİ  
ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

(Enstitü tarafından yılda bir sayı olarak yayınlanır)

# ANADOLU

(ANATOLIA)

XIX

1975 / 1976

ANKARA—1980

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ

80 76

## İ Ç İ N D E K İ L E R

### ( C O N T E N T S )

FÜGEN İLTER	: İzmir Cumaovasında Unutulmuş Bir Yapı Grubu:Cüneyd Bey Külliyesi .....	1 - 9
FÜGEN İLTER	: The Cüneyd Bey Complex at Cumaovası .....	10 - 11
FÜGEN İLTER	: Sivrihisar Yöresi Araştırmaları .....	13 - 49
FÜGEN İLTER	: A Survey at Sivrihisar Region .....	50 - 55
HANS-JÖRG KELLNER	: Ein Datierter Silberfund aus Urartu .....	57 - 67
ARMAÇAN ERKANAL	: Dört İnsan Figüründen Oluşan Anafor Bezeği Üzerine Bir Araştırma .....	69 - 87
ARMAÇAN ERKANAL	: Eine Untersuchung Zum "Viermenschenradmotiv" .....	89 - 93
A. PASİNLİ - S. PASİNLİ	: Erythrai'da Bulunan Roma Gümüş Sikke Definesi .....	95 - 102
A. PASİNLİ - S. PASİNLİ	: A Hoard of Roman Silver Coins Found in Erythrai .....	103 - 110
GALİP ÇAĞIRGAN	: Bir Sultantepe Tableti Üzerine Bazı Görüşler .....	111 - 116
GALİP ÇAĞIRGAN	: Some Remarks on a Sultantepe Tablet .....	117 - 122
HATİCE GONNET	: Rituel des Fêtes D'automne et de Printemps du Dieu de L'orage de Zippalanda .....	123 - 162
HATİCE GONNET	: Zippalanda Şehri Fırtına Tanrısının İlk ve Sonbahar Bayramları Ritüeli .....	163 - 164
AHMET ÜNAL	: Hititlerde Ölülere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler .....	165 - 174
AHMET ÜNAL	: Einige Gedanken Über das Totenopfer bei den Hethitern .....	175 - 183
MEHMET ESKİOĞLU	: Konya Ovasında Bulunmuş Olan Bir Kadın Heykeli Hakkında Gözlemler .....	185 - 186
MEHMET ESKİOĞLU	: An Unstratified Anthropomorphic Figure From the Konya Plain .....	187 - 188

## HİTİTLERDE ÖLÜLERE SUNULAN KURBAN HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER\*

AHMET ÜNAL

“Ölülerin yasını tutmak,  
onların arzularına göre yaşamaktır.”

Edward Young

Eski dünyanın bütün kavimlerinde olduğu gibi, Hititlerde de atalar kültü olarak bilinen ölümlerin bakımı, önemli bir yer tutmuştur. Ancak Babil, Mısır, Grek, Roma ve İbranilerdeki öbür dünya tasavvurları, ruh inancı ve ölümlere sunulan kurbanlarla ilgili bol belgeler göz önünde tutulduğunda, hemen hemen tamamı M. Ö. 14. ve 13. yüzyıllara tarihlenen ve konumuza ışık tutması beklenen Hitit kaynaklarının ne kadar cılız ve yetersiz olduğu hemencecik görülür. Burada *H. Otten*<sup>1</sup> ve *A. Kammenhuber*<sup>2</sup> tarafından bu konu üzerindeki araştırmaları anımsatmakta yarar vardır, çünkü adı geçen her iki araştırmacı da, yapıtlarında bazı temel ilkeleri saptamışlar ve Hititlerde ölü kurbanı hakkında yapılacak her çeşit çalışma için gerekli malzemeyi toplamışlardır.

Diğer birçok kültür çevrelerinde de gözlenebilen ve insanın kalımsız bir vücut<sup>3</sup> ve belki ölümden sonra da varlığını sürdüren bir ruhtan<sup>4</sup> oluştuğu ilkesine dayanan inanç, Hititlerce de bilinmekteydi.

\* Bu makale 4 Temmuz 1979'da Kopenhag'da 26. Uluslararası Assuryologlar Kongresine sunduğum bildirinin çok az değiştirilmiş şeklidir. Burada kullanılan kısaltmalar için bk. *J. Friedrich-A. Kammenhuber*, HW<sup>2</sup> Lfg. 1 (1975) 13 vdd.

<sup>1</sup> HTR (1958).

<sup>2</sup> Mat. heth. Thes. Lfg. 1-2 (1973) 25 vdd. (*ak(k)-/ek(k)-*); *Friedrich-Kammenhuber*, HW<sup>2</sup> Lfg. 1 s. 52.

<sup>3</sup> *tuekka-*, Nİ.TE, RAMĀNU; ölümden sonra *akkant-*, GEDIM, ETEMU “ölü ruhu” olarak karşımıza çıkıyor. *anšaššwi-*’nin “ceset (?)” anlamına gelip gelmediği çok şüphelidir, bk. *Friedrich-Kammenhuber*, HW<sup>2</sup> Lfg. 2 s. 96 vd. Ceset ve ona ait olan nesnelere, Eski Grek inancında olduğu gibi (*E. Rohde*, *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen* I<sup>6</sup>, 1910, 219), pis ve dini açıdan kirletici gözüyle bakılıyordu, bk. KUB V 10 + XVI 83 Vs. 26 vdd.; XVI 16 Vs. 28, krş. *A. Ünal*, THeth 6 (1978) 17.

<sup>4</sup> *ištanza(n)-*, ZI, NAPIŠTU.

Ölümünden sonra insanoğlunun kalımsız kısmını oluşturan ceset, yakılmak veya gömülmek suretiyle defnediliyordu; geriye kalan ölü ruhununsa, görebildiğimiz kadarıyla yeraltı dünyasına gittiğine inanılıyordu<sup>5</sup>. Ancak, ruhların bu yer değiştirmeleri sırasında geçtikleri yollar ve onların bundan sonra sürekli olarak oturdukları yerler hakkındaki bilgilerin, geride kalanlar tarafından yeterince açık seçik bilinmediği anlaşıyor. Bu durumu, bir *patili* rahibinin, ölü ruhunun geçmesi beklenen yollarla ilgili olarak tanrılara yönelttiği yedi adet sorudan çıkarabiliyoruz. Yedinci sorudan, daha önce öldüğüne ve bundan dolayı da herhalde yeraltı dünyasını daha iyi tanıdığına inanılan annenin, ölüyü elinden tutup, onu belki de ölümler diyarına götürdüğü sonucunu çıkarmak olasıdır.<sup>6</sup> Bununla ilgili olarak, kral Muwatalli'den itibaren (1315) bazı metinlerde ölüm gününün "*anne günü*" (*annaš UD-az*) deyimi arkasında saklı olduğunu anımsatmakta yarar vardır<sup>7</sup>.

Gömülerek<sup>8</sup> veya yakılarak<sup>9</sup> defnedilen ve bundan sonra yeraltı dünyasına inen basit halkın aksine, kral ve kraliyet ailesine dahil olan kimseler, istisnasız yakılıyorlar ve büyük bir olasılıkla tanrıların oturdukları gökyüzüne çıkıyorlardı<sup>10</sup>. Esasen, kralların ölümü için kullanılan "*tanrı oldu*" deyimi de böyle bir inancın var olduğunu destekler niteliktedir.

*H. Otten*'in bazı metinlere dayanarak öne sürdüğü tezin aksine<sup>11</sup>, Hitit yeraltı veya ölümler dünyasını, eski Greklerdeki *Asphodelos* otlakla-

<sup>5</sup> Krs. G. Steiner, UF 3 (1971) 265 vdd.; V. Haas, Or 45 (1976) 197 vdd.

<sup>6</sup> KUB XXX 28 Rs. 1 vdd. = Otten, HTR s. 96.

<sup>7</sup> J. Friedrich, SV II (1930) 168 vd.; E. von Schuler, HDA (1957) 18 vd.; Friedrich-Kammenhuber, HW<sup>2</sup> Lfg. 2 s. 72. Ayrıca bk. J. Puhvel, KZ 83 (1969) 59 vdd.

<sup>8</sup> Gordion (M. J. Mellink, A Hittite Cemetery at Gordion 1956), Osman Kayası (K. Bit-tel ve diğerleri, Die hethitischen Grabfunde von Osman Kayası, WDOG 71, 1958), Ilıca (W. Orthmann, Das Gräberfeld bei Ilıca 1967), Kazankaya (T. Özgüç, Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar-Excavations at Maşat Höyük and Investigations in its Vicinity, 1978, 21 vdd.) ve Yanarlar (K. Emre, Yanarlar. Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı-A Hittite Cemetery Near Afyon, 1978) mezarlıkları, basit halkın gömüldüğünü göstermektedir.

<sup>9</sup> Basit halkın yakıldığına dair ipuçları yalnızca Osman Kayası ve Ilıca mezarlıklarında ele geçmiştir. Osman Kayası mezarlığı kronolojik bir süreklilik göstermekte; buna karşın Ilıca mezarlığının tamamı Eski Hitit devrine tarihlenmektedir, bk. en son T. Özgüç, y.a.g.e.s. 27 vdd. Hititlerde ölü yakmakla ilgili geniş kapsamlı bir araştırma, I. M. Diakonoff'un (Leningrad) öğrencileri tarafından yapılmaktadır.

<sup>10</sup> Otten, HTR s. 113; M. Vieyra, RA 59 (1965) 127 vdd.

<sup>11</sup> KUB XXX 24 Vs. II 1 vdd. = Otten, HTR s. 16, 60, 139 vd.; OLZ 1962 Sp. 231.

rı gibi bir çayır olarak tasarımlamak, oldukça güçtür. Çünkü metinlerde böyle bir savı yeterince destekler nitelikte ipuçları yoktur. Sular tanrısı Ea'nın "*kara toprak altında (kendi) gözleriyle ölü ruhları görmüş*" olduğu<sup>12</sup> haberi, Hurri kökenli Ullikummi destanında yer almakta ve dolayısıyla Hititlerin bu konudaki inançları hakkında herhangi bir fikir vermekten uzak bulunmaktadır.

Hiç olmazsa krallar söz konusu olduklarında, uzak bir gelecekte tekrar dirilmekle ilgili bir kayıt, gene Hurri-Kizzuwatna kökenli Maštiggā Ritualinde<sup>13</sup> yer almaktaysa da, yabancı kökenli böyle bir haberin Hititlere mal edilemeyeceği bir kez daha ortadadır. Bundan dolayı yeraltı dünyasının, Babillilerde olduğu gibi Hititler için de "*dönüşü olmayan bir ülke*" (*eršet /māt lā tārī*)<sup>14</sup> olup olmadığını bilemiyoruz. Ne var ki, Babillilere kıyasla biraz daha iyimser olan Hititlerin, tekrar dirilme inancına sahip oldukları, bir tahmin olarak ileri sürülebilir.

Hititlerin yaşama çok sıkı bağlı oldukları ve ölümden çok korktukları, metinlerde yer alan uzun ömür ve yaşam ricalarından da kolayca çıkarılabilmektedir. Sayısız fal soruları, dualar ve adak metinleri bunu açıkça kanıtlamaktadır. Buna karşın bir inşaat ritualindeki tanrıların krala uzun yıllar bahsettikleri ve bu yılların sonunun olmadığı kaydı<sup>15</sup>, biraz tuhaf gözükmekle birlikte, bunun majik anlamda bir istek, arzu olarak açıklanması, akla daha yakın gelmektedir. Ölüleri yakma adetininse, Germen inancında olduğu gibi, Hititlerde yaşayan bir ceset tasarımının var olmadığı şeklinde yorumlanması<sup>16</sup>, biraz güçtür.

Hitit ölüer dünyasının, yaşayan insanların dünyasına karşı sıkı sıkıya kapalı olduğu anlaşılıyor. Buna rağmen, kendilerinden devamlı olarak korkulan ölü ruhları bir takım yollar bulup, insanlar dünyasına sızmayı başarmışlardır. Ruhlar insanlara rüyalar aracılığıyla gözükmüşler<sup>17</sup>, özellikle kendilerine gerekli kurbanlar sunulmadığı ve öfkeleri yatıştırılmadığı durumlarda, insanların güncel işlerine karışmışlar ve on-

<sup>12</sup> KUB XXXIII 106 + KBo XXVI 65 IV 11 = C. Kühne, ZA 67 (1977) 258.

<sup>13</sup> L. Jacob-Rost, MIO I (1953) 366, 376; A. Goetze, Kleinasien<sup>2</sup> (1957) 171.

<sup>14</sup> B. Meissner, Babylonien und Assyrien II (1925) 34; CAD E s.v. *eršet* s. 308 b.

<sup>15</sup> KUB XXIX 1 + Vs. I 21 vd.

<sup>16</sup> E. von Schuler, OLZ 1959 Sp. 486 vd.

<sup>17</sup> Krş. H. M. Kümmel, ZA NF 25 (1969) 321. Ölü ruhlarının hangi yollarla ve ne şekilde görüldüklerine karar vermek güçtür. Onlarla karşılaşmanın insanları kirlettiğini, KUB XVI 34 I 5 vdd., 15 ve XXXIX 61 Vs. I 4 vdd.'ndan öğreniyoruz; ayrıca krş. Goetze, Kleinasien<sup>2</sup> s. 169.

ları alt üst etmişlerdir<sup>18</sup>. Özellikle zorla ve haksız yere öldürülmüş olan insanların ruhlarından aşırı derecede korkulmaktadır, çünkü bu ruhlar, metinlerde “*kötü dil*” olarak karşımıza çıkan bir yöntemle, uğradıkları bu haksız ölüme karşın bir kefarete elde etme çabası içinde gözükmedirler<sup>19</sup>.

Ölü ruhundan (*akkant-*, GEDIM) kesinlikle ayırdedilmesi gereken gerçek ruhun (*iştanza(n)-*) ölümden sonra nereye gittiği ve nerede kaldığı da kesinlikle bilinmemektedir<sup>20</sup>. Esasen ruhun yaşam süresince vücutta bulunduğu yer hakkında dahi kesin ipuçları yoktur. Bazı metinlerde ruhun, vücudun aksine, tanrı kökenli olduğuna dair bir takım kayıtlar vardır<sup>21</sup>. Bundan da ölen Hitit kralları için kullanılan “*tanrı olmak*” (DINGIR<sup>LIM</sup>-i<sup>š</sup> ki<sup>š</sup>-) deyiminin gerçek anlamı daha açık olarak çıkarılabilir, çünkü diğer birçok inançlarda olduğu gibi, ruh ölümden sonra geçici olarak oturduğu kalımsız gövdeyi artık terk etmekte ve gerçek yeri olan tanrısal varlığa ulaşmaktadır<sup>22</sup>. Öyle anlaşıyor ki, ölümlerin de bir ruhu olduğuna inanılıyordu<sup>23</sup>; ancak bunun yaşayan insanların ruhlarıyla ne derece ilişkili olduğu ve onlarla aynı olup olmadığı sorusu açık kalmaktadır.

Gerçek ölü kurbanı niteliği taşıyan içki ve yiyecek kurbanları, kraların ölümünden hemen sonra, daha cenaze merasimleri sırasında ölü ruhlarına (*akkantaš* ZI) sunulmaktadır. Biraz değişik nitelikte olmakla birlikte bu kurbanlar yüzyıllar boyu devam etmektedir<sup>24</sup>. Biraz değişik nitelikte diyoruz, çünkü bilindiği gibi krallar, öldükten sonra tanrılaştırılmışlar ve buna paralel olarak kültleri de tanrılar hiyerarşisi kapsamı içine alınmıştır. Yani burada sunulan kurbanlar, tanrılara sunulanlarla eş değerlidir.

Atalar kültürüne ve onların mezar anıtlarına karşı gösterilen aşırı özen, eski Roma dininde bu konuda karşımıza çıkan titizliği anımsat-

<sup>18</sup> Goetze, y.a.g.e.s.169 vd.

<sup>19</sup> G. F. del Monte, AION 33 (1973) 374 vdd., 378 vdd. ve özellikle 383.

<sup>20</sup> A. Kammenhuber, ZA NF 22 (1964) 160 vdd. ve a.n. 27 vdd.

<sup>21</sup> KUB XXXI 127 + IV 25, krş. Otten, HTR s. 124; Kammenhuber, y.a.g.e.s.160.

<sup>22</sup> Bu konuda Cicero, Cato Maior de Senectute XXII 79 vd.’nda yazdıklarını okumak çok yararlıdır. Buna benzer düşünceler, Stoacılar ve Ortaçağ İslam mistikçileri *wāḥdet el wjūd* nazariyecilerinde de görülmektedir.

<sup>23</sup> Otten, HTR s. 123; Kammenhuber, ZA NF 22 s. 160 vd.; Mat. heth. Thes. Lfg. 1-2 (1973)

28 (*ak(k)-/ek(k)-*).

<sup>24</sup> E. Laroche, CTH Nr. 660, 661, eski literatürle birlikte.

maktadır. Ölmüş olan krallara, anlaşılan bir çeşit vakıf olarak bir takım evler<sup>25</sup>, haraclar<sup>26</sup>, yerleşim yerleri<sup>27</sup>, ve “*taş evler*” tahsis edilmiştir. Ayrıca çok sayıda çiftlikler, zanaatçılar, çiftçiler, sığır ve koyun çobanları, *şarikuwa*- adamları, kapı bekçileri, tarlalar, bağ ve bahçeler, üzüm bağları v.s. de, bu ekonomik birimlerin hizmetine sunulmuştur<sup>28</sup>. Kral Muwatalli devrinde başkentin geçici olarak Hattuša’dan Dattašša (Tarhuntašša)’ya taşınması sırasında, ölümler de oraya götürülmüştür<sup>29</sup>. Hitit insanının ölümlerine olan bağlılığı o kadar ileri gitmiştir<sup>30</sup> ki, belirli bir kentin düşman tarafından işgal edilmesi halinde bile ölümler istilacı düşmandan geri istenmiştir<sup>31</sup>. Ancak böyle bir durumda, ölümlerin kemiklerinin, yani maddi kalıntıların mı, yoksa onların kültlerinde kullanılan malzemenin mi kastedildiğini çıkarmak, olanaksızdır<sup>32</sup>.

Boğazköy Hitit arşivinde bulunan metinlerin hemen tamamının kraliyet ailesinin yaşantısıyla ilgili olması dolayısıyla, basit halkın ölümler kültürünü nasıl yerine getirdiği hakkında hemen hiç bir şey bilinmemektedir. Ne var ki, basit halkın da ölümlerine kurban sunduğunu ancak dolaylı olarak ve çok şeyler borçlu olduğumuz fal metinlerindeki sorulardan çıkarabiliyoruz<sup>33</sup>. Bu kurbanların ayrıntı ve niteliği, ne yazık ki, yeterince anlaşılamamaktadır.

M.Ö. 13. yüzyılda, en başta fal metinlerinde olmak üzere, az sayıdaki diğer bazı metin türlerinde, bir çeşit özel ölü kurbanı veya ölümlerle ilgili bir ayin olarak, niteliğini henüz yakından tanımadığımız *mantalliya*-

<sup>25</sup> KUB L 6 Vs. II 48 vdd.; ABOT 56 III 4 vdd.

<sup>26</sup> KUB XVI 32 II 7.

<sup>27</sup> KUB XVI 32 II 1 vdd.; 39 Vs. II 1 vdd.; ABOT 56 III 16.

<sup>28</sup> KUB XIII 8 Vs. 2 vdd., bk. Otten, HTR s. 106; del Monte, AION 33 (1973) 384; AION 35 (1975) 329 vdd.

<sup>29</sup> Hatt II 1 vdd., 52 vd.

<sup>30</sup> Fazlasıyla abartılmış olmakla birlikte, insanlığı toplu halde yaşamaya, belirli merkezlerde ilkel yerleşim yerleri kurmaya iten bir unsur olarak mezarlıklar ve ölü kültürünün önemi hakkında bk. M. Mumford, Die Stadt. Geschichte und Ausblick I (dtv, München 1979) 5 vd.

<sup>31</sup> KBo III 3 // Vs. I 16, 24. Bu metin yeri A. Goetze, Kleinasien s. 170 ve a.n. 5 tarafından biraz farklı ve yanlış anlaşılabilecek biçimde yorumlanmıştır.

<sup>32</sup> Krş. Otten, y.a.g.e.s.144; Kammenhuber, Mat. heth. Thes. Lfg. 1-2 s. 32.

<sup>33</sup> KUB V 9 Vs. 26; XVI 16 Vs. 23 vdd.; L 6 Rs. III 9 vdd.’nda bir bayramın ihmalı ve ölü ruhlarına sunulması gereken bir kahn ekmeğinin eksik olduğu konusunda fal soruları yer almaktadır. Ancak söz konusu bu ölü ruhunun bir kralla mı, yoksa basit bir insana mı ait olduğu çıkarılamamaktadır. Gene ölümler kültürüyle ilgili olan *huhheš hanneš eku-* için bk. Otten, HTR s. 132; Kammenhuber, Mat. heth. Thes. Lfg. 3 (1975) 1 vdd. (*eku-*).

kurbanıyla (SISKUR *mantalliya*-) karşılaşırız. KUB XXXIX 98.3 vd.'nın gösterdiği gibi bu kurbanın, herhangi bir insan öldükten hemen sonra sunulması gerekmektedir<sup>34</sup>. Bundan dolayı, eskiden yapılmış olan “*içki adağı*”<sup>35</sup>, “*içki kurbanı*”<sup>36</sup> veya “*mantalliya- rituali*”<sup>37</sup> gibi SISKUR *mantalliya*’nın yanında çoğunlukla karşımıza çıkan *şipant*- “*dökmek, sunmak*” fiilinin yanıltıcı olarak sebep olduğu çeviriler, bugün artık doğru olmaktan uzaktır. “*mantalliya- kurbanı sunmak*” (SISKUR *mantalliya- şipant*-) deyiminin fal metinleri dışında hemen hemen istisnasız Hurri kökenli ritüallerde yer alması, çok ilginçtir ve bundan dolayı bu kurban türünün gerçek Hitit dini ve inancıyla ne derece ilişkili olduğu sorusu akla gelmektedir. “*Ölü ruhlarına sunulan kurban*” çevirisiyle E. Laroche, bu kurbanın gerçek anlamına yaklaşma konusunda büyük bir adım atmıştır<sup>38</sup>. Ancak aşağıda görüleceği gibi, bu kurbanın niteliği, biraz daha başkadır.

Bu kurban çeşidiain ayrıntılarına geçmeden önce, ona iştirak eden, yani bu kurbanı sunan veya onu alan şahısları biraz yakından tanımak yararlı olacaktır.

1- Arma-datta’nın oğulları<sup>39</sup>. Bunların ölmüş olmaları gerekir, çünkü kurbana iştirak eden diğer şahıs, yani kral yaşamaktadır.

2- Arnuwanda’nın oğlu<sup>40</sup>.

<sup>34</sup> KUB XXXIX 98. (3) [ ] *ku-e-en-zi* [...] (4) [ ] *I-NA URUŠi-ru-ū-li-ja* [...] (5) [ *ku-it-m* ] *a-an TI-an-za na-aš-kán* (6) [ ] *ma-aḥ-ḥa-an-ma-aš a-ki* (7) [SISKUR *ma-an-tal-*] *li-ja EGIR-an SISKUR. SISKUR ŠA A-aš-šu [-i-ya-aš-ḥa]* (8) [ ] *I]Š-TU DIN-GIRLIM a-ri-ja-an-zi* (9) [ *ku-it SI×S* ] *Á-ri na-at ki-iš-ša-an i-ja-an-zi*

<sup>35</sup> J. Friedrich, HW s. 136.

<sup>36</sup> L. Jacob-Rost, MIO 1 s. 370.

<sup>37</sup> N. van Brock, RHA 71 (1962) 116; A. Goetze, JCS 23 (1970) 81.

<sup>38</sup> BiOr 18 (1961) 84.

<sup>39</sup> KUB XVI 32 II 19 vd. Ayrıca Arma-datta’nın torunlarının geçtiği KBo II 6 + Vs. I 12 ile karşılaştırmız.

<sup>40</sup> KUB XVI 77 Vs. (II) 1 vdd., 16; XXXI 23 Rs. ? 7. Bu metin yerlerinde *mantalliya*- kurbanının geçip geçmediği şüphelidir. Ancak başka yerlerde de karşılaştığımız ve kelime kelime “*birisinin meslesi yüzünden şeknu- elbisesini çekmek*” (ANA INIM ŠA TÚG *šeknun huittiya*-) olarak çevirdiğimiz deyim, burada da politik cinayetlerin söz konusu olabileceğini akla getirmektedir. TÚG *šeknu*-, anlamı henüz bilinmeyen bir elbisedir ve karşılığı HW s. 189 vd.’ında *æetek* (?), *palto*(?) olarak verilmektedir. Bu elbise adı metinlerde *ep(p)*- “*tutmak, yakalamak*”, *ḥar(k)*- “*tutmak, sahip olmak*”, *huittiya*- “*çekmek*”, *išḫiya*- “*bağlamak*”, *peššiya*- “*fırlatıp atmak*”, *pippa*- “*devirmek, alaşağı etmek*” fiilleriyle birlikte geçmektedir. İlgili metin yerlerinin incelenmesinden, kanımızca TÚG *šeknun huittiya*- deyiminin “*birisini bir şeyden sorumlu tutmak; birşeyden ötürü birisinin yakasına yapışmak*” v.b. gibi mecazi bir anlama geldiği sonucu çıkmaktadır.



3- A]runa-ziti veya P]iruna-ziti<sup>41</sup>. Bu kimsenin ölmüş olduğu anlaşılıyor. Diğer iştirakçilerinse, kral ve kraliçe oldukları kestirilebilir.

4- Ħaittili<sup>42</sup>.

5- Ħalpa-ziti<sup>43</sup>. Burada gerek Ħalpa-ziti, gerekse kralın babası ölü olarak karşımıza çıkıyorlar<sup>44</sup>.

6- Mašḫuiluwa<sup>45</sup>. Gerek bu şahıs, gerekse onun suç ortağı Zaparti-ŠEŠ ölüdürler; ancak kral yaşamaktadır.

7- Piššili<sup>46</sup>.

8- Šaušgatti<sup>47</sup>. Ölmüş olarak karşımıza çıkan bu bayan, belki de Arma-datta'nın karısı olacaktır. Diğer iştirakçi kralda, yaşamaktadır.

9- Tanuḫepa<sup>48</sup>.

10- Urḫi-Tešub<sup>49</sup>. Kurbanı ölmüş olarak katılıyor, diğer şahıs kraldır ve yaşamaktadır.

11- Urḫi-Tešub'un oğulları<sup>50</sup>. Bunların da ölmüş oldukları anlaşılıyor. Diğer iştirakçi kral, yaşamaktadır.

12- Zaparti-ŠEŠ<sup>51</sup>.

<sup>41</sup> Okunuş şüphelidir, KUB XVI 7 Rs. (?) 8 vd., 16.

<sup>42</sup> KUB XVI 77 Vs. (II) 59 vdd., Rs. (III) 5 vdd. Bu metin yerlerinin de *mantalliya*-kurbanı ile ilgili olup olmadığı gene şüphelidir, krş. *Kammenhuber*, THeth 7 (1976) 28.

<sup>43</sup> KUB XXII 35 Rs. III 6 vdd. Krş. KUB XVI 58 Rs. 1 vdd.

<sup>44</sup> *F. Sommer*, AU (1932) 292 a.n. 2; *F. Ose*, Supinum (1944) 37 ve a.n. 1 vd.; *E. Laroche*, BiOr 18 (1961) 84; *A. Goetze*, JCS 23 (1970) 81; *Kammenhuber*, THeth 7 s. 173. Kralın babası herhalde III. Ħattušili ile aynı kişi olacaktır. Ħalpa-ziti'ninse KBo IV 10 Rs. 29; KUB XXXI 32 Rs. ? 6, 8 (krş. XXXI 23 Rs. ? 6)'de GAL LŪ MES UKU. UŠ "ağır silahlıların başı" olarak geçen şahsiyetle aynı olduğu düşünülebilir. Yukardaki metinlerin hepsi de III. Ħattušili ve IV. Tuḫaliya devirlerine tarihlenmektedir. *A. Archi*'ye göre (AoF 6, 1979, 82) burada söz konusu olan kimse, Halep kralı Ħalpa-ziti'den başkası değildir.

<sup>45</sup> KUB V 6 + XVIII 54 Rs. III 17-28. Krş. KBo XVIII 143 Rs. 4; KUB XXII 22.1 vdd. *Sommer*, AU s. 285; *Ünal*, THeth 3 s. 168; *del Monte*, Or 43 (1974) 355 vdd.; *S. Heinhold-Krahmer*, THeth 8 (1977) 198.

<sup>46</sup> KUB XVI 77 Vs. (II) 59 vdd., Rs. (III) 5 vdd. *mantalliya*-kurbanı ile ilgili olduğu gene şüphelidir. Ayrıca bu adın, Kargamiš vasaı kralı Piyaššili'nin kısaltılarak yazılmış şekli olup olmadığına karar vermek de güçtür, krş. *Kammenhuber*, THeth 7 s. 28.

<sup>47</sup> KBo II 6 + III 30-35; KUB VIII 27 Rs. 8-12, bk. *Ünal*, THeth 3 s. 167.

<sup>48</sup> KUB XXI 33 Rs. IV 19 vd., bk. *R. Stefanini*, JAOS 84 (1964) 23. Krş. KUB XXI 19 + XIV 7 + 338/v + 1303/u Vs. I 16 vdd., *Ünal*, y.a.g.e.s. 141, 143 ve KUB XVI 32 II 1 vdd.

<sup>49</sup> KUB XVI 41 + 7/v Rs. III 18 vdd., *Ünal*, THeth 4 (1974) 112. Krş. KUB XXXI 23 Rs. ? 6; XLIX 97. 2.

<sup>50</sup> KUB XVI 32 II 14 vdd.; 41 + Rs. III 7 vdd. Krş. ayrıca KUB L 6 Rs. III 32 (*mantalliya*-kurbanı geçmemekle birlikte).

<sup>51</sup> Yukarda Mašḫuiluwa adı altına bk.

KUB XVI 32 II 8 vd'nın gösterdiği gibi, *mantalliya*- kurbanı, tanrıların *ulihî*- kült nesnelere<sup>52</sup> de sunulabilmektedir. KUB XVI 17 II 15 vd.'na göreyse bu kurban, bizzat tanrılara sunuluyor. Diğer metin yerleri ya çok kırıktr veya *mantalliya*- kurbanı hakkında yeterli bilgiler vermemektedir<sup>53</sup>.

Metin yerlerinin bu kısa özetinden, bu kurbanı kabul eden şahıs ve nesnelerin, ölmüş veya yaşayan kimseler, tanrıların *ulihî*- kült nesneleri ve sonuç olarak tanrılar oldukları sonucu çıkıyor<sup>54</sup>. Kurbanı sunan kimseyse, büyük kral, yani büyük bir olasılıkla III. Hattuşili veya oğlu IV. Tuthaliya'dır. Kurban maddesi olarak nelerin sunulduğuysa, metinlerde hiçbir şekilde anılmamaktadır.

Şimdi *mantalliya*- kurbanının sunulduğu kimselere diğer tarihi metinlerin ışığı altında biraz daha yakından baktığımızda, genel olarak bu insanların yaşamları süresince ya büyük haksızlıklara uğramış olduklarını, ya da bir takım politik entrikalar sonucu gaddarca öldürüldüklerini görüyoruz<sup>55</sup>. Bu açıdan bakıldığında *mantalliya*- kurbanı, basit bir kurban sunuşu olmaktan çok, bu şekilde öldürülmüş olan şahısların ruhlarını yatıştırmak ve onlara kefareti vermek için yürütülen, tabiatıyla bir takım kurban sunma faaliyetlerini de kapsayan, ayrıntılı ve karmaşık bir ritual niteliği taşımış gözüküyor.

Ölmüş olan kimselerin kurban sunucusu olarak ortaya çıktıkları durumlardaysa, bunların işlemiş oldukları bir cinayet veya girmiş oldukları bir günahın kefareti vermeden, yani bir çeşit vicdan azabıyla ölmüş olduklarını kabul etmek gerekecektir. Hitit inancına göre günahlar babadan oğula geçebildiğinden, atalardan birinin işlemiş olduğu günahı evlatlardan birisinin *mantalliya*- kurbanı sunmak suretiyle gidermesi gerekiyordu.

*mantalliya*- kurbanıyla ilgili olarak metinlerde sözü edilen şahsiyetlerin hepsi de M. Ö. 13. yüzyılda yaşamışlardır. Büyük haksızlıklara uğramak veya öldürülmek gibi benzer durumlarla karşılaşmış olan ve dolayısıyla böyle bir kefareti kurbanı hak eden I. Şuppiluliuma devri öncesi kimselere, bu kurbanın sunulmadığı dikkati çekmektedir. Bundan ve elimize geçen metinlerin niteliğinden hareketle, bu kurban veya ritual

<sup>52</sup> Anlam karanlıktır, ancak bk. HW 3. Erg. s. 34.

<sup>53</sup> KBo VIII 22 Vs. 5; KUB XVI 17 II 17; XXXV 65 III 12; 68. 14; XXXIX 98.7; XLVI 38 Vs. II 12; 40 Vs. 10; 42 Vs. II 15; L 6 Rs. III 30; 2157/c sat. 9; Maštigga I 22.

<sup>54</sup> Ünal, THeth 3 s. 171.

<sup>55</sup> Sommer, AU s. 292 a.n. 2.

türünün, Puduhepa'nın da etkisiyle III. Hattusili ve IV. Tutḫaliya devirlerinde, Luvi-Hurri bölgesi Kizzuwatna'dan Hattuša'ya yapılan büyük çaptaki kült aktarmaları sırasında oradan alındığını öne sürmek doğru olacaktır. Ancak bundan sonra, en yakın geçmişte, yani M. Ö. 14. yüzyılda yaşamış olan ve böyle bir kefarete kurbanını hakeden şahsiyetler, geç de olsa yeni ithal edilen bu usule göre rehabile edilmişlerdir.

Bu kurban sırasında karşımıza çıkan ölü şahısların, birtakım sembol veya figürçükler aracılığıyla temsil edilmiş olduklarını düşünmek, herhalde yanlış değildir<sup>56</sup>.

Aşağıda *mantalliya*- sözcüğünün yazılışlarını da vermek yararlı olacaktır<sup>57</sup>.

SISKUR *ma-an-tal-li-ia*<sup>58</sup>, SISKUR *ma-an-tal-ia*<sup>59</sup>, SISKUR *ma-an-tal-li-ia-aš*<sup>60</sup>, SISKURMEŠ *ma-an-ta-al-li-ia*<sup>61</sup>, SISKUR *ma-an-tal-li*<sup>62</sup>, ]*ma-an-da-al-li-ia*<sup>63</sup>, *m*] *a-an-tal-li-ia*<sup>64</sup>, *ma-an-tal-]li-ia*<sup>65</sup>, *ma-tal-li-ia*<sup>66</sup>, < < *ma-an-tal-li-iš*<sup>67</sup>, *ma*] *-an-ta-al-li-iš*<sup>68</sup>, *ma-an-ta-a-al-la*<sup>69</sup>, *ma-a-an-ta-al-la*<sup>70</sup>, SISKUR *ma-an-tal-la-aš-ša-am!-mi-iš*<sup>71</sup>, *ma-an-ta-al-li-e-e* [š]<sup>72</sup>.

<sup>56</sup> Krş. Sommer, y.a.g.y.; Kammenhuber, THeth 7 s. 28. Söz konusu kimse ölmüş olduğundan, KUB XXII 35 Rs. III 6 vd. kesinlikle "kralın babasının" bir figür veya heykelcik şeklinde kurbanın sunulacağı yere taşınmasıyla ilgili olacaktır. Burada "taşımak" için kullanılan *ḫuittiya*- "çekmek" fiili çok ilginçtir.

<sup>57</sup> Krş. B. Rosenkranz, Beitrüge (1952) 23; Friedrich, HW s. 136; 1. Erg. s. 13; 2. Erg. s. 18; 3. Erg. s. 23; H. G. Güterbock, Or NS 25 (1956) 122; E. Laroche, DLL (1959) 68; BiOr 18 (1961) 84; N. van Brock, RHA 77 (1962) 116; R. Stefanini, JAOS 84 (1964) 30.

<sup>58</sup> KBo II 6 + Rs. III 21, 32; KUB V 6 + Rs. III 25; XVI 7 Rs. (?) 9, 16; 32 II 9, 14, 19; 41 + Rs. III (8), 18; XXII 35 Vs. II 7; L 6 Rs. III 30.

<sup>59</sup> KUB XXII 35 Rs. III 11.

<sup>60</sup> KBo II 6 + Rs. III 30, 31

<sup>61</sup> KUB XXI 33 Rs. IV 19.

<sup>62</sup> KUB XVI 32 II 17.

<sup>63</sup> 2157/c sat. 9, bk. Ünal, THeth 3 s. 171 ve a.n. 228.

<sup>64</sup> KBo VIII 22 Vs. 5.

<sup>65</sup> KUB XXXIX 98. 7.

<sup>66</sup> KUB XLVI 38 Vs. II 12; 40 Vs. 10; 42 Vs. II 15. Buradaki yazılışlarda nasıl olarak telaffuz edildiği anlaşılan -n-'nin düştüğü görülmekte ve kelimenin *mantalliya*- ile aynı olduğunda kuşku kalmamaktadır.

<sup>67</sup> KUB XVI 17 II 17.

<sup>68</sup> Luvice muhtevada, KUB XXXV 12 Vs. 2.

<sup>69</sup> Luvice muhtevada, KUB XXXV 65 Rs. III 12.

<sup>70</sup> Gene Luvice muhtevada, KUB XXXV 68. 14.

<sup>71</sup> KBo II 6 + Rs. III 20'deki bu cümlemin anlamı, "eğer ölü ruhu *mantalliya*- kurbanıyla donatılmamışsa,..." olacaktır; yani bu kelime burada isimden türetilmiş \**mantalašša(i)*- fiilinin medial passif partisip şeklidir, bk. Güterbock, Or NS 25 s. 122; Laroche, DLL s. 68; Ünal, THeth 3 s. 103 a.n. 53a.

<sup>72</sup> Maštigga I 22'deki DUTU-i *išhāmi kāša-ıva-ta parā tittanun mantallēš EME<sup>HIA</sup>*-eş cümlesini de şimdi şöyle çevirmek gerekecektir: "Ey beyim Güneş Tanrısı, bak, ben şimdi senin için kefarete olarak hizmet edecek dilleri dışarı koydum".

Bu metin yerlerinden, *mantalliya*-'nın SISKUR'la birlikte veya bağımsız olarak kullanılan bir sıfat olduğu anlaşılmaktadır. Yalnızca bir defa "*diller*"le (EME<sup>IIA</sup>) birlikte karşımıza çıkmaktadır. Kelime, *\*mant-* kökünden luvi menşeli *-alli-* suffixi ile türetilmiştir<sup>73</sup>.

Yukardaki listede görüldüğü gibi KUB XVI 17 II 17'de bu kelimenin önünde, şimdiye kadar geçerli olan görüşe göre Luvice kelimelerden önce kullanıldığına inanılan köşe çengelleri (*Glossenkeil*)<sup>74</sup> olmasına karşın, *mantalliya*- daha doğrusu *\*mant-*ın Hurrice veya yerli Kilikya-Kizzuwatna kökenli olduğu öne sürülebilir. Bilindiği gibi köşe çengelleri, yalnızca Luvi kökenli kelimelerden önce değil, başka yabancı kelimelerden önce de kullanılabilmektedir. Bundan dolayı Luvice *-alli-* suffixi çıkarıldığında geriye kalan *\*mant-* fiil veya isminin Hint-Avrupa dillerindeki *\*men-* "*düşünmek, zihnen uyanık olmak*" fiiliyle etimolojik bağlantıya geçirilip geçirilemeyeceği, açıkta kalmaktadır. Bu fiilin diğer bazı Hint-Avrupa dillerindeki karşılığı, Eski Hintçe *man-* "*fikir yürütmek, düşünmek*", Latince *memini* "*hatırlıyorum*" Grekçe μέμωνα "*düşünüyorum, anımsıyorum*", μέμινοναι "*vecde düş-tüm, öldürüyorum*", Litavca *menù, miñti* "*düşünmek, anımsamak*" tır. Büyüyük bir yanlışlıkla Hititçe *mema-* "*söylemek, demek, konuşmak*" fiili, etimolojik olarak Hint-Avrupaca *\*men-*'e bağlanmıştır<sup>75</sup>. *\*mant-*, ayrıca *\*men-*'in abstrakt şekli olan Hint-Avrupaca *\*mñ-ti* "*duygu, düşünce*", Eski Hintçe *matì-*, Avestçe *-ma'ti-* gene her ikisi de "*duygu, düşünce*", Latince *mēns, mentis* "*mizaç, duygu, akıl*" ve bu isimden türetilen diğer kelimelerle de karşılaştırılabilir<sup>76</sup>. Burada Hititçe kelime haznesinde, şimdiye kadarki bilgilerimize göre "*düşünmek*" fiilinin olmadığına da değinmek gerekecektir. Öyle anlaşıyor ki, Hititlerde "*düşünmek*", insanın bizzat kendi ruhuyla konuşması, onunla diyalog kurması şeklinde ifade edilmiştir<sup>77</sup>.

<sup>73</sup> Laroche, DLL s. 139; Friedrich, HE I<sup>2</sup> (1960) § 51a; Stefanini, JAOS 84 s. 30; H. Kronasser, EHS (1966) § 118.

<sup>74</sup> Güterbock, Or NS 25 s. 122.

<sup>75</sup> Eski literatürle birlikte bk. HW s. 140 ve J. Pokorny, IEW (1959) 728.

<sup>76</sup> Krş. Pokorny, y.a.g.e.s.726 vdd.

<sup>77</sup> -za PANI ZI-ŠU *mema-; -za ZI-ni mema-*, bk. Kammenhuber, ZA NF 22 (1964) 169 vd. *\*hatta-* olarak rekonstrüe edilen fiilin "*düşünmek*" anlamına da gelip gelemeyeceği çok tartışmalıdır, bk. J. Tischler, Hethitisches etymologisches Glossar Lfg. 2 (1978) 214.

[Ek: Baskıdan kısa bir süre önce Prof V. Haas bize XVI 32 + L 6 joinunu bildirmiştir].

## EINIGE GEDANKEN ÜBER DAS TOTENOPFER BEI DEN HETHITERN\*

AHMET ÜNAL

*“Der betrauert die Toten,  
der nach ihrem Wunsche lebt.”*

Edward Young

Wie bei allen Völkern der Alten Welt nahm die Verehrung und Versorgung der Verstorbenen-Ahnenkult genannt-auch bei den Hethitern einen wichtigen Platz ein. Liest man aber über Jenseitsvorstellungen, Seelenglauben und Totenopfer bei den Babyloniern, Ägyptern, Griechen, Römern und Hebräern nach, so sieht man ganz deutlich, wie karg und unzulänglich die fast ausschließlich aus dem 14. und 13. Jahrhundert stammende Überlieferung über dieses Mysterium bei den Hethitern ist. Ich möchte nur an die ausführlichen Untersuchungen von *H. Otten*<sup>1</sup> und *A. Kammenhuber*<sup>2</sup> zu diesem Problem erinnern, die das Fundament und die Anregung zu weiterer Bearbeitung abgegeben haben.

Bekannt ist, daß der Mensch, wie in vielen Kulturkreisen, auch bei den Hethitern aus einem vergänglichen Leib<sup>3</sup> und einer anscheinend weiter existierenden Seele<sup>4</sup> bestand.

Nach dem Tode und der darauffolgenden Bestattung -sei es Verbrennung oder Erdbestattung - steigen die Totengeister vermutlich in

\* Leicht überarbeitete Fassung eines Vortrages, der am XXVI. Rencontre Assyriologique Internationale 4. Juli in Kopenhagen verlesen wurde. Für die verwendeten Abkürzungen s. *J. Friedrich-A. Kammenhuber*, HW<sup>2</sup> Lfg. 1 (1975) 13 ff.

<sup>1</sup> HTR (1958).

<sup>2</sup> Mat. heth. Thes. Lfg. 1-2 (1973) 25 ff. (*ak(k)*-/*ek(k)*-); *Friedrich-Kammenhuber*, HW<sup>2</sup> Lfg. 1 (1975) 52.

<sup>3</sup> *tuekka-*, *NĪTE*, *RAMĀNU*; nach dem Tode zu *akkant-*, *GEDIM*, *EṬEMMU* “*To-te(ngeist)*” verwandelt; das Wort *anšaššivi-* “*Leichnam (?)*” ist sehr unsicher, s. *Friedrich-Kammenhuber*, HW<sup>2</sup> Lfg. 2 S. 96 f. Der Leichnam und die ihm gehörenden Dinge gelten ähnlich wie bei den Griechen (*E. Rohde*, *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen* I<sup>8</sup>, 1910, 219) als unrein und religiös befleckend, KUB V 10 + XVI 83 Vs. 26 ff.; XVI 16 Vs. 28, cf. *A. Ünal*, *Theth* 6 (1978) 17.

<sup>4</sup> *ištanza(n)-*, *ZI*, *NAPIŠTU*.

die Unterwelt hinab<sup>5</sup>. Allerdings scheinen die Wege dorthin, vielleicht auch der ständige Aufenthaltsort des Totengeistes, für die Lebenden nicht ohne weiteres erkennbar gewesen zu sein. Wir können das aus den siebenfachen Fragen des *patili*-Priesters über den weiteren Weg des Verstorbenen entnehmen. Aus der siebten Antwort der Götter dürfen wir wohl erschliessen, daß die Mutter den Toten an der Hand genommen und ihn, wahrscheinlich ins Totenreich, geführt hat<sup>6</sup>. In diesem Zusammenhang sei darauf hingewiesen, daß der Totestag ab Muwatalli in einigen Texten tatsächlich "*Tag der Mutter*" (*annaš UD-az*) genannt wird<sup>7</sup>.

Im Gegensatz zu den gewöhnlichen Sterblichen, die sowohl beerdigt<sup>8</sup> als auch verbrannt wurden<sup>9</sup> und in die Unterwelt hinabstiegen, wurden der König und seine Angehörigen ausnahmslos verbrannt und anscheinend in den Götterhimmel erhoben<sup>10</sup>. Ich denke hier an die allgemein verbreitete Vorstellung der Hethiter vom "*Gott-Werden*" des toten Königs.

Ob wir uns das Jenseits als eine Wiese vorstellen dürfen, ähnlich den *Asphodelos-Wiesen* der Griechen, wie *H. Otten* aus einigen Textstellen erschließt<sup>11</sup>, wage ich nicht zu behaupten. Die Aussage vom Gott Ea, "*er habe in der dunklen Erde Totengeister mit (eigenen) Augen gesehen*",<sup>12</sup> stammt aus dem hurrischen Ullikummi-Lied und besagt deswegen nichts über die hethitische Vorstellung vom Totenreich.

<sup>5</sup> Vgl. *G. Steiner*, UF 3 (1971) 265 ff.; *V. Haas*, Or 45 (1976) 197 ff.

<sup>6</sup> KUB XXX 28 Rs. 1 ff. = *Otten*, HTR S. 96.

<sup>7</sup> *J. Friedrich*, SV II (1930) 168 f.; *E. von Schuler*, HDA (1957) 18 f.; *J. Puhvel*, KZ 83 (1969) 59 ff.; *Friedrich-Kammenhuber*, HW<sup>2</sup> Lfg. 2 S. 72.

<sup>8</sup> Erdbestattung beim einfachen Volk bezeugen die Grabfunde von Gordion, *M. J. Mellink*, A Hittite Cemetery at Gordion (1956); *Osman Kayası*, *K. Bittel et al.*, Die hethitischen Grabfunde von Osman Kayası (WVDOG 71, 1958); *Ilca*, W. Orthmann, Das Gräberfeld bei Ilca (1967); *Kazankaya*, *T. Özgüç*, Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar-Excavations at Maşat Höyük and Investigations in its Vicinity (1978) 71 ff. und *Yanarlar*, *K. Emre*, Yanarlar. Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı - A Hittite Cemetery Near Afyon (1978).

<sup>9</sup> Kremation bei gewöhnlichen Hethitern ist bezeugt nur in *Osman Kayası* und *Ilca*. Die beiden Bestattungsbefunde stammen mit Ausnahme von *Osman Kayası*, wo die Funde chronologisch durchlaufend sind, aus althethitischer Zeit, s. zuletzt *Özgüç*, op. cit. S. 86 f. Eine ausführliche Studie über die Kremation bei den Hethitern ist demnächst von den Studenten von *I. M. Diakonoff* (Leningrad) zu erwarten.

<sup>10</sup> *Otten*, HTR S. 113; *M. Vieyra*, RA 59 (1965) 127 ff.

<sup>11</sup> KUB XXX 24 Vs. II 1 ff. = *Otten*, HTR S. 16, 60, 139 f.; OLZ 1962 Sp. 231.

<sup>12</sup> KUB XXXIII 106 + KBo XXVI 65 IV 11 = *C. Kühne*, ZA 67 (1977) 258.

Auf eine eventuelle Wiederauferstehung in einer fernen Zukunft -zumindest im Falle der Könige-ist nur einmal in dem aus Kizzuwatna stammenden Maštigga-Ritual<sup>13</sup> ein Hinweis gegeben, was über den diesbezüglichen Glauben der Hethiter wiederum nichts aussagt. Ob die Unterwelt auch bei den Hethitern ein *eršet /māt lā tārī* war<sup>14</sup>, wissen wir also nicht.

Wir wissen, daß die Hethiter sehr am Leben hingen und große Angst vor dem Sterben hatten, denn die Texte sind voll von Bitten an die Götter um langes Leben. Zahlreiche Orakelanfragen, Gebete und Gelübde bezeugen dies ganz deutlich. Merkwürdig ist dagegen die Bemerkung in einem Bauritual, daß die Götter dem König viele Jahre gewährt hätten und diesen Jahren keine Grenze gesetzt sei.<sup>15</sup> Dies dürfte aber nur als eine magische Wunschvorstellung erklärt werden.

Ob die Leichenverbrennung den Glauben an einen "*lebenden Leichnam*" unbedingt ausschliessen muß<sup>16</sup>, sei dahingestellt.

Wie es scheint war das Totenreich der Hethiter gegen das Diesseits ziemlich abgeschlossen. Trotzdem fanden aber die stets gefürchteten Totengeister immer wieder ihren Weg in die Welt der Lebenden. Sie werden den Menschen im Traum sichtbar<sup>17</sup>, und außerdem mischen sie sich in die menschlichen Angelegenheiten störend und schädend ein, hauptsächlich dann, wenn ihr Zorn nicht durch besondere Opfergaben abgewandt oder besänftigt worden ist<sup>18</sup>. Besonders häufig werden die Totengeister von Ermordeten erwähnt, die durch ihr "*böse Zunge*" genanntes Wirken eine Sühne für ihren gewaltsamen Tod erzwingen wollen<sup>19</sup>. In welcher Form sie jedoch ihren Willen kundtun -Traum, Orakelbescheid oder Gewissensdruck?- bleibt ungeklärt.

Auch ist nichts Näheres über die Fortexistenz der Seele (*ištanza(n)*)- zu unterscheiden von *akkant*- "*Totengeist*"!-und ihren weiteren Ver-

<sup>13</sup> L. Jacob-Rost, MIO 1 (1953) 366, 376; A. Goetze, *Kleinasien*<sup>2</sup> (1957) 171.

<sup>14</sup> B. Meissner, *Babylonien und Assyrien* II (1925) 34; CAD E s.v. *eršetu* S. 308 b.

<sup>15</sup> KUB XXIX 1 + Vs. I 21 f.

<sup>16</sup> E. von Schuler, OLZ 1959 Sp. 486 f.

<sup>17</sup> Cf. H. M. Kümmel, ZA NF 25 (1969) 321. In welcher Gestalt und wie auch sonst man die Totengeister sah, ist schwer zu sagen. Ihnen zu begegnen macht kultisch unrein, KUB XVI 34 I 5 ff., 15; XXXIX 61 Vs. I 4 ff., cf. Goetze, *Kleinasien*<sup>2</sup> S. 169.

<sup>18</sup> Cf. Goetze, op. cit. S. 169 f.

<sup>19</sup> G. F. del Monte, AION 33 (1973) 374 ff., 378 ff., bes. 383.

bleib nach dem Tode bekannt<sup>20</sup>, zumal man über ihren Sitz im Körper des Trägers zu seinen Lebzeiten ohnehin schon ganz wenig weiß. Eine Andeutung über die göttliche Abstammung der Seele wird in einigen Texten gegeben<sup>21</sup>. Daraus könnte die Bezeichnung "*Gott-Werden*" (DINGIR<sup>LIM</sup>-i<sup>š</sup> kiš-) für das Sterben der hethitischen Könige usw. erklärt werden, da sich die Seele nach dem Tode endlich vom vergänglichen Leibe löst und zu ihrem göttlichen Ursprung zurückkehrt<sup>22</sup>. Offenbar verfügen die Toten über eine Seele<sup>23</sup>, doch ist nicht klar, inwiefern diese mit der der Lebenden wesensgleich ist.

Die Trank- und Speiseopfer an verstorbene Könige, bzw. an ihre Seele (*akkantaš* ZI), begannen schon während der Bestattungsriten und sind nur dort als echte Totenopfer anzusehen; in anderer Form dauerten sie über Jahrhunderte an<sup>24</sup>, sind aber anderer Natur, weil die Herrscher post mortem vergöttlicht wurden und ihre Pflege damit gleich der der Götter in den Bereich des offiziellen, religiösen und stark hierarchisierten Kultus aufgenommen wurde.

Die sorgfältige Pflege des Manendienstes und der königlichen Mausoleen erinnert in wesentlichen Punkten an den römischen Ahnenskult. Die toten Herrscher verfügten, wohl als eine Art Stiftung, über Häuser<sup>25</sup>, Tribute<sup>26</sup>, Ortschaften<sup>27</sup>, "*Steinhäuser*", denen Gehöfte, Handwerker, Bauern, Rinder- und Schafhirten, *šarikuwa*-Männer, Türhüter, Feld, Baumpflanzungen, Garten, Weingarten usw. unterstellt wurden<sup>28</sup>. Beim Verlegen der Hauptstadt von Hattuša nach Dattašša (Tarhuntašša) wurden auch die Toten dorthin überführt<sup>29</sup>. Die enge Verbundenheit

<sup>20</sup> A. Kammenhuber, ZA NF 22 (1964) 160 ff. mit Anm. 27 ff.

<sup>21</sup> KUB XXXI 127 + IV 25, cf. Otten, HTR S. 124; Kammenhuber, op. cit. S. 160.

<sup>22</sup> Sehr aufschlußreich sind hierfür die Bemerkungen von Cicero, Cato Major de senectute XXII 79 f. Ähnliche Vorstellungen existieren bei den Stoikern und den mittelalterlichen islamischen Mystikern, den sog. "*Wāḥdet el wjūd*" - Anhängern.

<sup>23</sup> Otten, HTR S. 123; Kammenhuber, ZA NF 22 S. 160 f.; Mat. heth. Thes. Lfg. 1-2 (1973) 28 (*ak(k)-/ek(k)-*).

<sup>24</sup> E. Laroche, CTH Nr. 660, 661 mit weiterer Lit.

<sup>25</sup> KUB L 6 Vs. II 48 ff.; ABOT 56 III 4 ff.

<sup>26</sup> KUB XVI 32 II 7.

<sup>27</sup> KUB XVI 32 II 1 ff.; 39 Vs. II 1 ff.; ABOT 56 III 16.

<sup>28</sup> KUB XIII 8 Vs. 2 ff., s. Otten, HTR S. 106; del Monte, AION 33 (1973) 384; AION 35 (1975) 329 ff.

<sup>29</sup> Hatt II 1 ff., 52 f.



mit den Toten führte soweit<sup>30</sup>, daß diese nach der Besetzung einer Stadt vom Feinde zurückverlangt wurden<sup>31</sup>. Es bleibt aber unentschieden, ob damit die Gebeine der Toten oder ihre Kulteinrichtungen gemeint sind<sup>32</sup>.

Wie jedoch das gemeine Volk seinen Ahnenkult betrieb, darüber wird wegen des offiziellen Charakters unserer Quellen nur wenig berichtet. Daß aber auch in diesem Falle Opfer an die Toten verrichtet wurden, erfahren wir aus den Wahrsagetexten<sup>33</sup>. Im Gegensatz zum Totenkult der königlichen Familie bleiben aber die Einzelheiten völlig unbekannt.

Eine spezielle Art von Totenopfer, das sog. *mantalliya*-Opfer (SISKUR *mantalliya*-) des 13. Jahrhunderts, ist überwiegend in den Wahrsagetexten bezeugt. Wie der Ritualtext KUB XXXIX 98. 3 ff. zeigt, soll einem Menschen erst dann das *mantalliya*-Opfer dargebracht werden, sobald er gestorben ist<sup>34</sup>. Somit entfallen heute die früheren Übersetzungen wie "*Trankspende*"<sup>35</sup>, "*Trankopfer*"<sup>36</sup> oder "*mantalliya-Ritual*",<sup>37</sup> die man aus dem Verbum *šipant*- "*libieren, spenden*" erschlossen hatte, mit dem das SISKUR *mantalliya*- überwiegend vorkommt. Die Wendung SISKUR *mantalliya*- *šipant*- ist fast ausschließlich in den Ritualen hurrischer Schicht bezeugt. Mit der Wiedergabe "*Opfer für die Manen*" erkannte E. Laroche den eigentlichen Sinn<sup>38</sup>.

<sup>30</sup> Über die etwas übertriebene Rolle der Grabstätte bei der Entstehung des Gemeinschaftslebens und der Siedlungen s. L. Mumford, Die Stadt. Geschichte und Ausblick I (dtv, München 1979) 5 ff.

<sup>31</sup> KBo III 3 // Vs. I 16, 24. Etwas mißverständlich gedeutet von A. Goetze, Kleinasien<sup>2</sup> S. 170 mit Anm. 5.

<sup>32</sup> Cf. Otten, op. cit. S. 144; Kammenhuber, Mat. heth. Thes. Lfg. 1-2 S. 32.

<sup>33</sup> KUB V 9 Vs. 26; XVI 16 Vs. 23 ff.; L 6 Rs III 9 ff. enthalten Orakelanfragen über die Unterlassung eines Festes und das Fehlen eines dicken Brotes als Opfergabe für den Totengeist. Unbekannt bleibt aber, ob es sich dabei um einen verstorbenen König oder einen Privatmann handelt. Über den Ausdruck *huhheš hanneš eku*-, der zum Ahnenkult gehört, s. Otten, HTR S. 132; Kammenhuber, Mat. heth. Thes. Lfg. 3 (1975) 1 ff. (*eku*-).

<sup>34</sup> KUB XXXIX 98. (3) [ ] *ja ku-e-en-zi* [...] (4) [ ] *I-NA URUŠi-ru-ú-li-ja* [...] (5) [*ku-it-m*] *a-an TI-an-za na-aš-kán* (6) [ ] *ma-aš-ša-an-ma-aš a-ki* (7) [SISKUR *ma-an-tal*] *li-ja EGIR-an SISKUR. SISKUR ŠA ŠA-aš-šu [-i-ya-aš-ša]* (8) [ ] *I Š-TU DIN-GIRLIM a-ri-ja-an-zi* (9) [*ku-it SI×S*] *Á-ri na-at ki-iš-ša-an i-ja-an-zi*

<sup>35</sup> J. Friedrich, HW S. 136.

<sup>36</sup> L. Jacob-Rost, MIO 1 s. 370

<sup>37</sup> N. van Brock, RHA 71 (1962) 116; A. Goetze, JCS 23 (1970) 81.

<sup>38</sup> BiOr 18 (1961) 84.

Bevor wir nun versuchen, dieses Opfer in seinen Einzelheiten zu verstehen, möchte ich kurz die zur Verfügung stehenden Textstellen bezüglich der Teilnehmer am Opfer resümieren:

1– Die Söhne Arma-dattas<sup>39</sup>. Sie müssen als verstorben vorausgesetzt werden, da der König, der Gegenspieler lebt.

2– Sohn eines Arnuwandas<sup>40</sup>.

3– A ]runa-ziti/P ]iruna-ziti<sup>41</sup>. Er muß tot sein. Die anderen Partner dürften der König und die Königin sein.

4– Ħaittili<sup>42</sup>.

5– Ħalpa-ziti<sup>43</sup>. Hier ist sowohl Ħalpa-ziti als auch der Vater der Majestät tot<sup>44</sup>.

6– Mašḫuiluwa<sup>45</sup>. Er und sein Komplize Zaparti-ŠEŠ sind wohl verstorben; die Majestät lebt.

<sup>39</sup> KUB XVI 32 II 19 f.; vgl. auch KBo II 6 + Vs. I 12, wo die Enkelkinder Arma-dattas erwähnt werden.

<sup>40</sup> KUB XVI 77 Vs. (II) 1 ff., 16; XXXI 23 Rs. ? 7. Zweifelhaft, ob diese Stellen eine Erwähnung des *mantalliya*-Opfers enthalten. Doch die Phrase *ANA INIM PN TÚG šeknun ḫiittiya-* wörtl. „wegen der Angelegenheit des PN das šeknu-Kleid ziehen“, die im ähnlichen Kontext oft vorkommt, macht es wahrscheinlich, daß wir auch hier mit politischen Mordaffären zu tun haben. *TÚGšeknu-* ist ein unbekanntes Kleidungsstück (laut HW S. 189 f. „Rock (?), Mantel (?)“) und kommt in den Texten mit den Verba *ep(p)-* „packen, fassen“, *ḫar(k)-* „halten“, *ḫiittiya-* „ziehen“, *išḫiya-* „binden“, *peššiya-* „werfen“, *pippa-* „umstürzen“ vor. Eine flüchtige Durchsicht der Belegstellen zeigt, daß *TÚGšeknun ḫiittiya-* die übertragene Bedeutung „jemanden für etwas verantwortlich machen; jemanden wegen etwas am Kragen packen“ o. ä. haben muß.

<sup>41</sup> Lesung unsicher, KUB XVI 7 Rs. (?) 8 f., 16.

<sup>42</sup> KUB XVI 77 Vs. (II) 59 ff., Rs. (III) 5 ff. Ebenfalls zweifelhaft, ob *mantalliya*- Opfer erwähnt ist, cf. Kammenhuber, THeth 7 (1976) 28.

<sup>43</sup> KUB XXII 35 Rs. III 6 ff. Cf. KUB XVI 58 Rs. 1 ff.

<sup>44</sup> F. Sommer, AU (1932) 292 Anm. 2; F. Ose, Supinum (1944) 37 mit Anm. 1f.; E. Laroche, BiOr 18 (1961) 84; A. Goetze, JCS 23 (1970) 81; Kammenhuber, THeth 7 S. 173. Der Vater der Majestät ist mit Ħattušili III. gleichzusetzen, und Ħalpa-ziti ist wohl identisch mit dem GAL LÚ<sup>MEŠ</sup> UKU.UŠ „dem Großen der Schwerbewaffneten“ in KBo IV 10 Rs. 29; KUB XXXI 32 Rs. ? 6, 8. Vgl. auch KUB XXXI 23 Rs. ? 6. Nach A. Archi, AoF 6 (1979) 82 ist er mit dem König von Aleppo identisch. Alle diese Texte stammen aus der Zeit Ħattišili III. –Tuthaliya IV.

<sup>45</sup> KUB V 6 + XVIII 54 Rs. III 17–28. Vgl. auch KBo XVIII 143 Rs. 4; KUB XXII 22. 1 ff., Sommer, AU S. 285; A. Ünal, THeth 3 (1974) 168; del Monte, Or 43 (1974) 355 ff.; S. Heinhold-Krahmer, THeth 8 (1977) 198.

7- Piššili<sup>46</sup>.

8- Saušgatti<sup>47</sup>. Sie ist vermutlich die Frau von Arma-datta. Hier erscheint sie als Tote; der andere Partner ist die Majestät und lebend.

9- Tanuḫepa<sup>48</sup>.

10- Urḫi-Tešub<sup>49</sup>. Er ist tot; die Majestät lebt.

11- Urḫi-Tešubs Söhne<sup>50</sup>. Sie sind wohl tot; die Majestät lebt.

12- Zaparti-ŠEŠ<sup>51</sup>.

KUB XVI 32 II 8 f. zeigt, daß man auch an die *ulīḫi*-Kultobjekte<sup>52</sup> der Götter das *mantalliya*-Opfer darbringt. Nach KUB XVI 17 II 15 ff. kann dieses Opfer auch den Göttern gespendet werden. Die anderen Textstellen sind entweder zu fragmentarisch oder ergeben nichts über das Wesen des *mantalliya*-Opfers<sup>53</sup>.

Aus dieser kurzen Zusammenstellung lassen sich als Empfänger des Opfers verstorbene und lebende Personen, die *ulīḫi*-Kultobjekte der Götter und die Götter selbst erkennen<sup>54</sup>. Spender ist meist der lebende Großkönig (Ḫattušili III. oder Tutḫaliya IV.).

Was dabei geopfert wurde, wissen wir nicht.

Wenn wir uns die Empfänger dieses Opfers näher ansehen, so stellen wir anhand anderer historischer Überlieferung fest, daß ihnen, ganz allgemein gesprochen, Unrecht angetan wurde oder daß sie sogar einem politischen Mord zum Opfer gefallen waren<sup>55</sup>. So gesehen handelt es sich bei dem SISKUR *mantalliya*- nicht so sehr um einen bloßen Opferakt,

<sup>46</sup> KUB XVI 77 Vs. (II) 59 ff., Rs. (III) 5 ff. Zweifelhaft, ob mit *mantalliya*-Opfer. Außerdem ist es unsicher, ob er mit Piyaššili, dem Unterkönig von Kargamiš, identisch ist, cf. *Kammenhuber*, *THeth* 7 S. 28.

<sup>47</sup> KBo II 6 + III 30-35; KUB VIII 27 Rs. 8-12, s. *Ünal*, op. cit. S. 167.

<sup>48</sup> KUB XXI 33 Rs. IV 19 f., s. *R. Stefanini*, *JAOS* 84 (1964) 23. Vgl. KUB XXI 19 + XIV 7 + 338/v + 1303/u Vs. I 16 ff., *Ünal*, op. cit. S. 141, 143 und KUB XVI 32 II 1 ff.

<sup>49</sup> KUB XVI 41 + 7/v Rs. III 18 ff., *Ünal*, *THeth* 4 (1974) 112. Vgl. KUB XXXI 23 Rs. ? 6; XLIX 97.2.

<sup>50</sup> KUB XVI 32 II 14 ff.; 41 + Rs. III 7 ff. Vgl. auch KUB L 6 Rs. III 32 (ohne *mantalliya*-Opfer).

<sup>51</sup> S. oben sub Mašḫuiluwa.

<sup>52</sup> Bedeutung unbekannt, cf. *HW* 3. Erg. S. 34.

<sup>53</sup> KBo VIII 22 Vs. 5; KUB XVI 17 II 17; XXXV 65 III 12; 68. 14; XXXIX 98.7; XLVI 38 Vs. II 12; 40 Vs. 10; 42 Vs. II 15; L 6 Rs. III 30; 2157/c Z. 9; Maštigga I 22.

<sup>54</sup> *Ünal*, *THeth* 3 S. 171.

<sup>55</sup> *Sommer*, *AU* S. 292 Anm. 2.

als vielmehr um ein ausführliches und kompliziertes Ritual, das, selbstverständlich Opferhandlungen beinhaltend, zur Befriedung und Enstühnung solcher Personen diene.

Wenn Tote als Spender des Opfers auftreten, dürfen wir wohl annehmen, daß sie mit einer ungesühnten Freveltat auf dem Gewissen gestorben sind. Da nach hethitischem Glauben die Sünde sich vererben kann, mußte ein Nachkomme die Taten seiner Vorfahren sühnen und das *mantalliya*-Opfer darbringen.

Alle Personen, die im Zusammenhang mit diesem Opfer bezeugt sind, stammen aus der Großreichszeit; die Persönlichkeiten, die in der Zeit vor Suppiluliuma I. aus politischen Gründen ermordet worden sind und somit Anspruch auf ein solches Opfer gehabt hätten, erhalten es nicht. Daraus und aus der Textüberlieferung ist zu erschliessen, daß diese Opferart bzw. Ritual im Zuge der großen Kultimporte aus Kizzuwatna unter Hattušili III. -Tuthaliya IV. erst im 13. Jahrhundert in Hatti eingeführt worden ist. Auch einige Personen, die im 14. Jahrhundert gelebt haben, wurden auf dieser Weise nachträglich rehabilitiert.

Bei diesem Opferakt waren die Toten sicher durch Symbole, etwa in Form von Ersatzfigürchen vertreten<sup>56</sup>.

Nun wird es von Nutzen sein, auch die Graphik des Wortes zu betrachten<sup>57</sup>:

SISKUR *ma-an-tal-li-ja*<sup>58</sup>, SISKUR *ma-an-tal-ja*<sup>59</sup>, SISKUR *ma-an-tal-li-ja-aš*<sup>60</sup>, SISKUR<sup>MEŠ</sup> *ma-an-ta-al-li-ja*<sup>61</sup>, SISKUR *ma-an-tal-li*<sup>62</sup>, [*ma-an-da-al-li-ja*<sup>63</sup>, *m*] *a-an-tal-li-ja* [*a*<sup>64</sup>, *ma-an-tal-*] *li-ja*<sup>65</sup>, *ma-tal-li-ja*<sup>66</sup>,

<sup>56</sup> Vgl. Sommer, loc. cit.; Kammenhuber, THeth 7 S. 28. KUB XXII 35 Rs. III 6 ff. nimmt sicher darauf Bezug, wo der Vater der Majestät vermutlich in Form einer Figur zum Handlungsort herbeigetragen wird (*huittiya*-, wörtl. "ziehen").

<sup>57</sup> Vgl. B. Rosenkranz, Beiträge (1952) 23; Friedrich, HW S. 136; 1. Erg. S. 13; 2. Erg. S. 18; 3. Erg. S. 23; H. G. Güterbock, Or NS 25 (1956) 122; E. Laroche, DLL (1959) 68; BiOr 18 (1961) 84; N. van Brock, RHA 77 (1962) 116; R. Stefanini, JAOS 84 S. 30.

<sup>58</sup> KBo II 6 + Rs. III 21, 32; KUB V 6 + Rs. III 25; XVI 7 Rs. (?) 9, 16; 32 II 9, 14, 19; 41 + Rs. III (8), 18; XXII 35 Vs. II 7; L 6 Rs. III 30.

<sup>59</sup> KUB XXII 35 Rs. III 11.

<sup>60</sup> KBo II 6 + Rs. III 30, 31.

<sup>61</sup> KUB XXI 33 Rs. IV 19.

<sup>62</sup> KUB XVI 32 II 17.

<sup>63</sup> 2157/c Z. 9, s. Ünal, THeth 3 S. 171 mit Anm. 228.

<sup>64</sup> KBo VIII 22 Vs. 5.

<sup>65</sup> KUB XXXIX 98. 7.

<sup>66</sup> Mit Ausfall des nasal -n- sicher mit *mantalliya*- identisch, KUB XLVI 38 Vs. II 12; 40 Vs. 10; 42 Vs. II 15.

<< *ma-an-tal-li-iš*<sup>67</sup>, *ma]-an-ta-al-li-iš*<sup>68</sup>, *ma-an-ta-a-al-la*<sup>69</sup>, *ma-a-an-ta-al-la*<sup>70</sup>, SISKUR *ma-an-tal-la-aš-ša-am!-mi-iš*<sup>71</sup>, *ma-an-ta-al-li-e-e[š]*<sup>72</sup>.

Diesen Belegstellen kann man entnehmen, daß es sich bei diesem Wort um ein Adjektiv handelt, das entweder mit SISKUR oder selbständig vorkommt. Nur einmal ist es zusammen mit den Zungen bezeugt. Es ist durch das luwische Suffix *-alli-* gebildet<sup>73</sup>.

Das Wort *mantalliya-* ist mit großer Wahrscheinlichkeit hurrischer oder einheimisch-kilikischer Herkunft, obwohl Wörter mit Glossenkeil (wie hier in KUB XVI 17 II 17) überwiegend als luwisch gedeutet werden<sup>74</sup>. Doch gibt es Fälle, wo der Glossenkeil auch vor nicht-luwische Wörter gesetzt wird. Beiseite bleibt eine scheinbar einleuchtende etymologische Verbindung mit dem anklingenden indogerm. Verbum. \**men-* "denken, geistig erregt sein" (ai. *man-* "meinen, gedenken", lat. *memini* "erinnere mich", gr. μέμνηναι "gedenke", μαίνομαι "bin verzückt, rase", lit. *menù, miñti* "gedenken"), zu dem irrtümlich das hethitische Verbum *mema-* "sprechen" gestellt wurde<sup>75</sup>, und mit dem Abstraktum \**mṇ-ti* "Sinn, Gedanke" usw. (ai. *matì-*, awest. *-ma'ti-* beides "Sinn, Gedanke", lat. *mēns, mentis* "Sinnesart, Gemüt, Vernunft") und anderen Ableitungen<sup>76</sup>. In diesem Zusammenhang sei darauf hingewiesen, daß bisher dem Hethitischen das Verbum für "denken" fehlt. Bei den Hethitern erfolgte das Denken offenbar als Zwiesgespräch mit der eigenen Seele<sup>77</sup>.

<sup>67</sup> KUB XVI 17 II 17.

<sup>68</sup> Im luwischen Kontext, KUB XXXV 12 Vs. 2.

<sup>69</sup> Im luwischen Kontext, KUB XXXV 65 Rs. III 12.

<sup>70</sup> Ebenfalls im luwischen Kontext, KUB XXXV 68.14.

<sup>71</sup> "Wenn der Totengeist nicht mit einem *mantalliya*-Opfer versehen worden ist, ...", KBo II 6 + Rs. III 30. Medial passiver Partizip im Luwischen zu einem denominalen Verbum \**mantallašša(i)-*, s. Güterbock, Or NS 25 S. 122; Laroche, DLL S. 68; Ünal, THeth 3 S. 103 Anm. 53a.

<sup>72</sup> Maštigga I 22: DUTU-i *išhāmi kāša-wa-ta parā tittanun mantallēš* EME<sup>HIA</sup> -eš wäre so zu übersetzen: "O Sonnengott, mein Herr, siehe, herausgestellt habe ich für dich die entsühnenden (d. h. zur Entsühnung dienenden) Zungen!"

<sup>73</sup> Laroche, DLL S. 139; Friedrich, HE I<sup>2</sup> (1960) § 51a; Stefanini, JAOS 84 s. 30; H. Kronasser, EHS (1966) § 118.

<sup>74</sup> Güterbock, Or NS 25 S. 122.

<sup>75</sup> Lit. bei Friedrich, HW S. 140; J. Pokorny, IEW (1959) 728.

<sup>76</sup> Vgl. Pokorny, op. cit. S. 726 ff.

<sup>77</sup> -za PANI ZI-ŠU *mema-*; -za ZI-ni *mema-*, s. Kammenhuber, ZA NF 22 (1964) 169f. Es ist sehr zweifelhaft, ob \**hatta-* u. a. auch die Bedeutung "denken" hat, s. J. Tischler, Hethitisches etymologisches Glossar Lfg. 2 (1978) 214.

[Korrekturzusatz: Kurz vor dem Druck gab mir Herr Prof. V. Haas den Join XVI 32 + L 6 bekannt].